

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԵՐԹ

ԵԶ. ՑԱՐԻ 1912

Տարեկան 15 ֆր. ուշի - 6 ռք.:
Վեցամսկայ՝ 8 ֆր. ուշի - 3 ռք.:
Մեկ թիր կ'արժէ 1.50 ֆր. - 70 կ.:

Բիկ 5, ԵԱՀԿ

ՊԱՏՐԿԱՆ

ՀԱՅ-ԲՈՅԹԵՐԻ ԲՈՒՐԳՈՒ ՌԱՍԻՆ

Քաղկեդոնական հարցին նուիրուած, մի
ընդարձակ յօդուածի մէջ ² ս. Մառ կանգ է

առնում նաեւ ծաթերի հարցի վրայ եւ քննելով նրանց մասին եղած պատմական տեղեկութիւնները, գալիս է այն եզրափակութեան, որ ժամանակ հոգուում էին հայ բաղդեթոնականները Մաթերի կայսերական Եկեղեցուն պատճենեականից հայութից ու է. Ի՞նչ էին ներկայացնում Նրանք սական ցեղական տեսքից արդեօք Նրանք իսկապէս հայերի են ահա այս հարցի լուսաբանութեան նորիուած են հետաքայ տողերը

Պատմական վկայութիւնները համաձայն
չեն իրար հետ. ըստ մի քանինի ծամերը առան-
ձին ժողովուրդ են, ապրելով Հայերից, ըստ
մուսների դա լզի մի մասնուն է Հայ-քաղեցի-
գնահանների Առաջին անգամ ծամերին մասին
յիշում է Աւելասուն ժորդ դարեւ. Դժբախ-
տաբար. Նրա աշխատութեան ծառածին կը բա-
քերաւող մասն մեզ չի հասել Այդ մասին մենք
գիտենք հեղինակի ընծայականից, որը նա հային
է ասին իր աշխատութեան բովանդակութեան
մասին եւ ի միջի այլըց՝ մի քանի կարեւոր աե-
զեկութիւններ է յայտնում ծամերի մասին։
Դիմելով Անանիս Նարեկացուն, որի խնդրան-
քով նա կազմել էր իր աշխատութիւնը, Աւելա-
տանեկ ասում է, որ Վերա քածանման պատմա-
թիւնից յետոյ պիտի պատմի նաեւ. “Զմիւրու-
թիւն ազգին որ Դադի կոչէ, նաեւ զգաւոսու-
նե զգեց գլխաւոր եւ զքաղաք եւ զքերդու-
խրաբաննեւը գտաւոքք, որ են յաշխարչնեն
յախնիկ, որպէս եւ կամք քո հրամայեցին, եւ
զգանորոյս Հանգերձ վանականօք՝ անուամբ

¹ „О Происхождении Ариянь-Щотовъ“ Журналъ
Мин. Нар. Пр. 1911, 238—249.

² Н. Марръ Аркаунъ, монгольское назв. христианъ, въ связи съ вопросомъ объ армянахъ хандеко-дигахъ. С.-П. 1905.

իւրաքանչիւրոց, եւ զանապատս միախաւորաց, եւ որք բազմակիցք եւ որք միայնակեացք քնար. կեալ յապաս եւ յանապաս, եւ զօրինակ ցոյցանել զօրութեանն Աստուծոյ, որ ի եածուկի եւ ի յայտնի գործէր ի միրանալն՝ երեւմասը Նշանաց առ արուեստից՝ տեսեալու եւ յայտնու թեամբ, մասնաւայն եւ զգործ հոգեւորս եւ զբան եւ զնան եւ զվաստակ եւ զշանդէս երաշ- նելի եպիսկոպոսաց Գրիգորի եւ Խոր պաշ- տօնէիցն, զգործակցութիւն եւ զհրանման թա- գաւորին Սմբատայ, եւ զնամանն նախարարացն ի հոգեւոր գործն, եւ զհանդէս իշխանացն ըստ իւրաքանչիւր իշխանութեան, եւ զայլ եւս պա- տուաւորացն ըստ իւրաքանչիւր պատուայ, որք գործակիցք լինէին մեզ ի բան եւ ի գործ հո- գեւորք ։ Կան զահ և զերիւլ եւ սպառնալիս գաղանաժմին եւ թեթեաւհաւուտ (եւ) Ֆրանց- արայ մարգրեան պնդոյի ի վերջ մեր ։ Առան զի պյոյտի հրամայեալը ի քեն զստուգութիւն բերէ պատմութիւնն, Թեպէտ եւ մեզ աշխատութիւն հասուցնեէ յերկարութիւն բանիցս Ա.Լ. Քաջալի եւ ոչ այսու եւեթ բաւականանային շարու- թեամբ, այլ ի մարտ մատեէին եւ ի կորի, եւ որսային ազգի հարիւք մերենայից հրա- ցանութեամբ, եւ այլ եւս բազում եւ պէս պէս չարութեամբ անցին եւ դաւաճանութեամբ. արդ զյօնութիւն ինդիցից պատճեն, Դարձեալ եւ ինչըն եւ քնաքութիւն եւ զպատճառա ասա- ցից, եթէ քսամի կամ զինչ եւ կամ զիարդ եւ կամ ե՞ր վասի, եւ կամ որպէս, եւ կամ որով օրինակական. (Ա. 14—15):

անելեակ լինելուն վերագրել այդ. Նա գիտնա- կանի հոչչակ ուներ եւ նրա գաւանաբանական աշխատաւթիւնը, որ հասել է մեզ, ապացուցա- նում է նրա լաւ ընթերցուած լինելը պատմա- կան գրականութեան մէջ: Հաւանականաբար՝ ըլլիտանիսի ծաթերի պատմութիւնը վայր է կորել, Պօղոսի ժամանակից առաջ ։ Դրանով է բացարարում, որ հետագա Հիղինակները գրեթէ ոչնչն չե գիտեն ծաթերի մասին եւ այս սակաւ տեղեկութիւնները, որ հազորդում են նրանցից մի քանիսը հիմնուած եւ ենթադրու- թիւնների վրայ, Բացի Պօղոսից ծաթերի մասին խօսում են Միթթար Այրիվանեցին ծ.Գրդ գա- րում եւ Միթթար Ապարանցին Ժերդ գարում: Պօղոսի մենութեամբ՝ ծաթերը ի Հռոմուայ աշ- խարհն բնակուող հայեր են. «Երբ Կաթողիկոս Եղիշաննես 726 թւուած գովուն գումարութիւն եւ հայերին քաղաքեդանականութիւնը գեկի հշմա- րիս հաւատաքը դարձերք, Հռոմի հոգերի վրայ ապրոյ հայերը իրանց հաւատաքի մէջ հասաւա- մացին, եւ այս նրանցից են ծագում ծաթերը¹:

Միթթար Այրիվանեցին ծաթերին նշյա- ցնում է ծագեացոց հետա և արում է.

«Յաւուրս տէր Դաւթի (828—853)՝ Գարաման քահանայ կակալեցի որոշեալ ի Հայոց՝ ի Վիր Դարցոց զժողովակին, այս է Տապէն, որ կան այժմ ի Հռոմուն, (Էջ 69):

Աւելի հետաքրքրական են մու Միթթարի ծերութեամբ տարի սարի Հիղինակի տեղեկութիւնները. Մի փոքրիկ գրուածքի մէջ, Հայաստանում եղած

տեղեակ լինելուն վերադրել արդ. Նա գիտնականի հոչակ ուներ և Նրա գաւառաբանական աշխատաւթիւնը, որ հասել է մեզ, ապացուցաւում է Նրա լաւ լինեթերցուած լինելը պատմական գրականութեան մէջ: Հաւանականաբար՝ Աւտսանիսի ծաթերի ապամուսթիւնը վայ է Կորել, Պօղոսի ամանակից առաջ Թրանով է բացարարուամ, որ հետագայ Հեղինակները դիթե ոչինչ չը դիմեն ծաթերի մասին են այս ասկան, առելիութիւնները, որ հաղորդում են Նրանցից մէ քահիսը Հիմնուած են ենթազրութիւնների վրայ, Բայց Պօղոսից ծաթերի մասին խօսում են Միիթար Այրիվանցին ծարդ գարում եւ Միիթար Ապարանցին ժերդ գարում: Պօղոսի մէկութեամբ՝ ծաթերը ի Հոռոմայ աշխարհն բնակուող հայեր են. « Երբ Կաթողիկոս Ըսլաննես 726 թուին ժողով գումարեց եւ հայերին քալքի դուսկանութիւնից գերի Ֆշմարիս Հաւատը գարձեց, Հոռով Նողերի վրայ հայերը հայերը հասաց հասաւքի մէջ հաստատանցին, եւ ահա Կանցիցն են ծագում ծաթերը^{1:} »

Միիթար Այրիվանցին ծաթերը նշանաւում է ծառակեառը հետո առաջ է

"Յաւուրս տէր Դաւթի (828—853)" Գրաման քահանայ կակալցի որոշեալ ի Հայոց ի Ալբու Դարբոցը զժողովացին, այս է Ծաղն, որ կան արժմ ի չոռան. (Եջ 69):

Աւելի հսկագրքական են միևնույն Մահմետարի ժամանակակից տարի Հեղնականի տեղեկութիւնները: Մի փոքրիկ գրուածքի մէջ, Հայաստանում եղած զանազան աղանդների եւ հերիտիկոսական ուսումնական պատմութեան նույրուած, նա յիշում է ի միջի այլց ծաթերի մասին: „...քանզի ունակ կոչին Սամէ, ըստ Արացոց կոչելոյն եւ առարառոյն, որ ասի բաժանեալը կամ թափեալք. վասն զի բաժանեալ Թափեցան ի Արայ Քարանու Թէնէն որ ընդ ոտքը եկեղեցոյ եւ ունակ կոչին Շամթ Հայեր, որ լեզուով եւ գրով սղոց են Հայք, բայց դաւանութեամբ եւ սմինյակ օրինաց են Յոյնի, ... նոյն հեղինակի առօքով մոլորութեան մի ուն Անդրէասայ (Կայա-առարգայ) Հետեւեցին ունանէ ի Յունաց եւ մանկի Հայոց, որը մերձակայք են այնմ գաւառն (Կասարից) եւ Երկինին, որք կազմ ժայռի ուղիք եւ Շայթ Հայք, որք ամեննեին դաւա-ութեամբ եւ օրինոց եւ պարագայիք նոյն են Հայթ Հայքն ունեց նոյն Յունաց, եւ, որդ ասեն

Digitized by srujanika@gmail.com

θηρῶν τινες ἔξι αὐτῶν εἰς διαφόρους χώρας ἀλλ᾽ ὅμως καθὼς καὶ εἴπαμεν ὁ μητροπολίτης χυτῶν ἐκ τῆς Ἀντιοχείας πατριαρχῶντος χε-
ροτινεῖται, ὡς θράνος ὑπάρχων πλῆσης ἀνα-
τολῆς, καὶ ἔνδεσμον καὶ κανονικὸν αὐτὸν ἔστιν
τοῦ λιέρατείον καὶ ὅλου αὐτῶν τῷ συστήματι καὶ
ἔξι πάσχες χάρτοι Χριστοῦ ὑποφίας, καὶ ὅμως
αὐτὸν πάλιν τὸν βίον τοῦ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν
Σάββα τὴν ἐντυχόντες, εὑρήσεται τούτων συνοι-
κύντων τὸν μέρα καὶ εἰς τὴν θεοκτίστον ἐκκλη-
σίαν ἐπιτραπεῖται παρὰ τοῦ ἄγιον ἐν τῇ ἀρ-
μενίῳ διαλέκτῳ φάλλεσθαι τὴν ἀκολουθίαν,
τοὺς δὲ ἐλληνιστὰς πάλιν παρὰ μίαν φάλλειν,
καθὼς καὶ οἱ ἐνταῦθῃ διδελφοὶ ἡμῶν φάλλουσιν
τῇ τῶν ἀρμενίων διαλέκτῳ καὶ οἱ ἐλληνισταὶ
παρὰ μίαν εἰς διαφόρους δὲ χώρους διὰ τοῦ μὴ
ζητεῖν δύο ἐκκλησίας, μόνον τὸν τρισάγιον
ἥμοιο ἐλληνιστὶ λέγουσιν, καθὼς καὶ εἰς τοῦτο
ὅ ἐν ἀγίοις πατήρ̄ ἥμων Σάββας παρέδωκεν
δὲ τὴν προσθήκην καὶ 236 ὑπάληψιν Πέτρου
τοῦ Ἰναρέως τὴν δὲ σταυροθεῖς δὲ ἡμᾶς, καὶ
αὐτοῦ πάλιν τὸν βίον τοῦ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν
Θεοδοσίου ἐντυχόντες εὑρήσεται τούτους μετ' αὐ-
τῶν συνυικύντων καὶ εἰς ἐκκλησίαν τὴν τῶν
ἀρμενίων διαλέκτῳ παρὰ μίαν φάλλειν τὴν
ἀκολουθίαν καὶ ἀφετὴν ἕναν μυεῖσθαι τούτους
τοὺς δύο μεγάλους φωστῆρας.

...այս մեր եղբայրները, որ կոչուում են՝
հատ, ամեն տեղից, որանզ Նրանք գտնուում են
եւ ընակուում առեղկութիւններ հաւաքելվու,
մերք գտանք, որ Նրանք՝ քրիստոսի օղբուու-
թեամբ անթերի են հաւաքելվու մէջ, ինչպէս եւ
առան բայն որ վերաբերութիւն է հերձուա-
ծողութեան եւ ժողովներին։ Կրանց գաւառի
մարտովդինան նյոյ ժամանակ մարտովդին է եւ
միագեցաք աշխարհի, որ Նրանք բնակուում են
Հնոց։ Եւ հեմատու ժողովների արշաւանկե-
ների պատճառով Նրանց մասսմ ցրուեցին զա-
նազան երկիրներ։ Բաց Նրանց մարտովդինան,
ինչպէս ասեցինք, ձեռնադրուում է Անտի-
քիայի պատրիարքից, որովհետեւ նա է ամրող
Արեւելքի գաւՀը։ Կրանց մաս օրինաւոր է եւ
ըստ կանոնների քաշանայսութենից եւ ամեն բան
տարածում է կանոնագրութեան համապատաս-
խան եւ քրիստոսի ողբուութեամբ դորու է
որեւէ կասկածից։ Եթէ նայէք մեր մեծ հօր՝
Սարբայի վարպետ, դուք կը տեսնէք, որ Նրանց
ապրել են մեծի հետ եւ թույլաւութիւն ունենին
սրբից Աստծո շնած եղիղցոս մէջ կանոնը
Հայերէն իգաւուած երգել։ Խաչ յայները երգուած

էին առանձին, ինչպէս եւ այստեղ մեր եղբայր-
ները երգում են հայերէն, իսկ յշները՝ առան-
ձին՝ տարբեր դասիքի վայ, երկու տարբեր
հեղեղցիներ շունենալու պատճառով։ Միակ
իներքրմբան երգը երգում են յունարէն, մէ-
զէս այդ կոտսկել է մեր սուրբ Սարքա- Տայրը,
առաջ ու գնափակեց յաւեմնան եւ տարակու-
սանցի պատճառով։ «որ իսացեա վաս մեր և
արդրացի նոյնպէս մեր մէծ հօր՝ Թեոդափոսի
վարքը, դուք կը գտնէք, որ նրանի սպարել են
մարտա հետ եւս ու երգում էին իրանց կանոնը
հեկղցու մէջ առանձին հայերէն լիցուով։
Եզր մում է հետեւել այս երկու մէծ ըն-
աւորներին։

— Արանվ սպառուում է պատմիկան դրականութեան մէջ ծաթերի մասին ունեցած աղոյ աեղեկութիւնները¹: Այս աեղեկութիւնները չեն կարող լուծել ծաթերի ծագման հարցը, ամենից առաջ այն պատճառով, որ Առնան ու ուղղորդին համաժամանակա են իրաք: Յունական պատմէջ համաձայն է Պօլոս Տարածութեան, որ ծաթերը Հայ են եւ Հայ-քաղաքնեցուականներ: Բայց աւելի հին հեղինակէն լիւստանիսի մօտ, որ Ժդր դարի վերըն էր աշորում, ծաթերը ներկայացուած են իրեւն առանձին մի ազգութիւններ, որ քրիստոնեութիւնն ուղղունեց առաջին անգամ Հենց նրա օրով, յօմաստ թագաւորի ժամանակ (977—989)²:

1. Հայերի մասն հայ պատմական գրաւանքներն
էջ բու ունեցած սերեցներին մատել մարտահան եւ
ըստ առաջ են քրած Հ. Կուտասի Վիթակինի՝ Աղբյուրի
աշխատ ողկուս Արաց աշխատաթեան մէջ (էջ 71-81): Կուտա-
սի մատական գրաւանքների ցանկի երրորդ կազմի գրաւանքներին (էջ 78):

з Зембо. 2. Убруса Улукбекова, «Убруса» кириллицей. Ашотия Фанниевна, бывшая Лиза - французская журналистка из Ташкента. Родилась в 1910 г. в Ташкенте. Умерла в 1987 г. в Ташкенте.

իսկ Մահիթար Այրիվանեցին մատունիշ է անում, որ ծաթերը (ծագ) նյիւ են ինչ որ ծոցեացիք (ծոնդէացիք), որոնք թ դարում հայոց եկեղեցոց վրաց եկեղեցու ծոցն անցան Պատմաբիրի հակասական վկայութիւնները քննելով, և Մառ Պօղոս Ցարոնեցու եւ Դիկոն Ռեաւելոցու հողմն է թեքուում եւ պնդում է, որ ծագի՝ Հայ-քաղկեդուականների անոն է Այս եղածացութիւնը համաձայնեցնելու համար Աւատանիսի հետ, որի մատ ծաթերը դուրս են բերուած իրեւ առանձին ժողովուրդ, և Մառ ենթագրում է, որ Աւատանիսի գրութեան մէջ խօսքը ոչ թէ ծաթերի այլ ծոդէացների մասին էր, իսկ Աւատանիսի մատ կանինիք՝ ծագութացը նաև բացարում է՝ իրը մի նոր շտկում, ծագերը ծոգեացներին նոյնացնելու հետագայ մի փոքի գրաց հրատած: Այս գրոքը, և Մառի կարծիքով, մենք առաջին անգամ պատահում ենք ժորդ (իմբ ժորդ) դարում Միկիթարի մօմ¹: Այս բացարութիւնը անկառակ հակասում է այն ամենին որ հազրուում է Աւատանեսը՝ Հեղինակ որը անպայման արժանի է մեր վատահութեան: Իրապէս ծոգեացիք ոչ մի առշնչութիւն չունին ծաթերի հետ. Նրանք բնակուում են Հայատանի սահմաններում՝ Աղուաների կից եւ յայտնի են դասական Հեղինակների մատ SODI անույն տակ: Կարանք Տնօւց հայոց կրօն էն դաւանում եւ եթէ հաւատալ Միկիթարին, միացել են քառակենակներին թուրդ դարում: Միկիթարը կամ մէկ ուրիշը, ում կը պատշաճար՝ Գլուան, սիալուամ է՝ նոյնացնելով Նրանց ծաթերին, խարուած երեւի երկու բառերի համաշնչիւնութիւնից: Այս երկու ազգերն ու աէրմինները չը պէտք է խառնել իրար. ծոգեացիք քրիստոնեաներ էին եւ Թուրք դարի մէջ վրաց եկեղեցու ծոցն անցան, այն ինչ ծաթերը, որոնց մասին խօսում է Աւատանիս, միայն ժրդ դարի Արքայից քրիստոնեակ դառնան, որ եւ առիթ էր Աւատանիսի գրական ձեռնարկնեան:

Նշնպէս չի կարելի ծաթ խօսքի մէջ Հայքաղկեդուականների անունը Նշաները: Աչքից պէտք չէ թունել, որ, նշնպէս երեւում է Միկիթար Ապարանցու գրուածից, բացի ծաթէ. Հայերից գցութիւն ունէին անեւ ծաթ-յոյներ: Աւրեմն ծաթերի հարցը չի սահմանափակուում Հայ-քաղկեդուականներով միայն: Այս պարա-

գան ապացուցանում է, որ ծաթ կամ ծոդ խօսքի գոյութիւն ունեցող մեխութիւնները սխալ են: Իմ կարծիքով՝ ծաթ-ազգային աէրմին է, համաձայն Աւատանիսի ամենահին վկայութեան: Կրա մէջ անկարելի է չը ձանաչել այն ազգութեան անունը, որ յիշուում է արար հեղինակների մօմ գոտի կամ վաստ կոչուած: Թուրք դարում զանգերը¹ (Կամ նրանց մի մասը) բանկուում էրն Անազգարաւայի սահմաններում արար-բիւր զանդական սահմանագլխի վրաց եւ բաւականին մեծ դեր էին խաղամ երկու տէրութիւնների բազրպական յարաբերութիւնների մէջ: Պահուել են մի քանի տեղեկութիւններ նաև այս պղութեան ծագման եւ պատմութեան մասին: Զատերը այսօրուաց Եւրոպայում ու Ասիայում ցրուած ցիկանների նախնիբներն են համարում: Բայց պատմագլիների մօմ պահուած աւանդութեան, նրանց եկուուններ են Հնդկաստանից եւ պատկանում էին Հինդի ստորին հոսանքներում ընակուող բազմաթիւ ցեղերի թուին: Այստեղից նրանք գտղմել են գեկի Միկատագ նրանք աւելի հերկիններում: Հոչշակաւոր Ֆիրդուսին պատմում է, որ նրանց բերել է առեւ Հնդկաստանից Վրամ Երդ թագուարը (420—448) իրրեւ լաւ երաժշտների թուով 12 հազար մարդ ու կին: Այդ մասին պատմում է եւ գամզա Խսփահանցի, որ ապրում էր Ֆիրդուսաց առաջ: Այդ աւանդութիւնների ճշութիւնը գժուար է ստոգել, յամենայն դէպս ստոց է, որ մենք հանդիպում ենք զամբին բարդ բարբար:

Արարական գրով՝ Թեմաձորին հազարուամ է, որ 670 թուինքալիի Մօսկիան զատիքի մի մասը տեղափոխում է Բասրայից Անափիրիա եւ Միկիթար նովելայից այլ քաղաքները: Դեռ Ժորդ դարին Անտիոքիայի քաղաքամաններից մէկը տեհալատ-սչ-զուտ էր կոչուում, այսինքն զօտաերի քաղաքամաս, նրանց թիւը շատ էր նաև քաղաքի շըլակայքը: Զատերի եւ նրանց ազգակից գաղթականների նոր հոսանք Հնդկաստանից գէպի խուժիարան գտնում ենք Երդ դարի մզգին: Ապիդ Ա Քամնակ († 714): Կրանցից մի մասը տեղափոխուած էր Անտիոքիա ու Մոպսուէտիա:

Նոր Հայրենիքում զատերը շատ առաջա- գիմեցին եւ կարճ ժամանակուայ ընթացքում

¹ Համարականիք կամ գուտեր այնչափ բարգաւանելու համար: Անդ, էջ 78-80 Խանութ. Թարգմ.:

1 Անդ, էջ 81:

պյանչավի ուժեղ դաշտն, որ բռնեցին թիգրիսի ստորին հօսանքների երկիրները, Տաղի տէրը գտաւ-նալով: Հարուն-ալ-Ռաշիդի մահից յետոյ անիշխանական ժամանակաշրջանին զատերը իրանց գրեթե անկախ յայտարարեցին արտբռներից: Քալիֆները ստիպուած էին զենքի ոյժի դիմել նրաց Ծնազանեցնելու համար: Մի շաբթ արշաւանքներ գոր եղան: Աերջապէս 835 թուին քալիֆներին յաջողութեց իտորել նրանց ոյժը և շարրեց յետոյ գերի էին ստրուած մաս 27 հա- յուսուներ: Ո՞րպէս գանանակաւոր էր իր ծառամին եւ ինչ մեծ նշանակութիւն էին տալիս արտբռները իրաց յաղթանակին, կարելի է անենել այլ բաննից, որ այդ յաղթանակը տնօուամ էր Բաղ-դատում ամբողջ երեք օր: Գերեանները տե- զաւորուած էին Անքազարուայի ու Մոզուէ- տիաի սահմաններում:

— Մի քիչ անցած, այս է՝ 855 թուին
Բիշպանդացիք յարձակում գոյծեցին Անազա-
րուայի աղջիք եւ գերեցիք այնտեղ ապրու բոլոր
բարեինն Արաբները բանակցութեան մեջ մասն
Բիշպանդացիքները հետ եւ վիլջապահ կարողա-
ցան Համաձայնութեան գալ եւ գերեիններին
իրանց տեղերը վերագրածներ¹:

Հաղին թէ կարող է կասկած լինել, որ
զատերը հենց այն ժողովուրդն են, որի մասին
խօսած են հայ պատմիչները, նրանց ծառը կամ
ծառ անուանելով։ Այս անուանը ձևնդի տիերին
հնալում կը յաէ, իբրև Ծովալման եւ Սինդ բնա-
կուոց գործիք մէկի անուն, Տինդ ցեղին ազգա-
կից։ Ձևնդիկան նուր գտանել է այսինից՝ արա-
րական հոգի վրայ՝ լուր բորբոքին համապա-
տասխան լիզուարանական հանձնների։ Հայկա-
կան ձեւը՝ ծառի երեւի ընդհանուր է Նաու-
րիքի եւ Միջազգեստիք համար։ Նշշնչարանական
տեսակետոց ֆի՛ և այլակերպութի՛ք ններիացնութե-

Աչ միայն Տնշէւնսաբանական, այլ եւ իրական-պատմական տեսակետուց ծաթերի եւ զատերի համագործութիւնը չի կարող հակածառութեան հանդիպել: Աչք եւ սարքեր կարծիք կարող է լինել միայն այն հարցի վրաբորեամբ, թէ երբ եւ ինչպէս են ընկեր առանձ Հայաստան եւ ո՞որ էին կենում Ուկինսինիք որով, հայ քարոզվեներից քրիստոնէութիւնը ընդունելու միջացին: Արդեօք զատերը Հայաստան

եկան Ասագարուայից, թէ Ելիսաբետի ուրիշ տեղերից, այս հարցը մուտք է մնում¹: զետք է ենթադրել, որ նրանք հաստատուեցին Հայաստանի սահմաններում իրանց Ալբրտութիւնից (Ժրդ գրի վերջը) շատ աւելի զաղ: Խնչպես երեսում է, նրանք արդէն հայերի հետ ձուլուելու ճանապարհի վրայ էին, իսարցը ել էին նրանց վեզուն, թէ եւ նրանց լիովն հայացում կատարուել է, երեսի, քրիստոնեութիւն ընդունելուց յետոյ կամ ուղագիպուել կ մրցութեան հետ:

— Աւելի ուշ ժամանակու այ գրուները ճանաչում են նաև մերին, բայց կարծում են նրանց ոչ թէ հայ, այլ կոյսերական եւ կեղծոց կողմանից: Այս բանի մէջ համաձայն են իրար հետ թէ հայ եւ թէ յունական աղբիւրները, Պոլոս Տափառեցին եւ Կիկոն Սեւալելունցին շաբաթ Տափառեցին հայերի հայոց եկեղեցուց գեպի քաղիկեռնաւութեան մասին:

կանութիւն անցնելը կատարուեց երեւի բագրա-
տաւունեաց թագաւորութեան թուղարման եւ վերջ-
ասկան անկման միջոցնեւ Հայաստանում գոյու-
թիւն տանը հայ եկեղեցուն կից նաև քաղէե-
դուական մի համայնք, որ մատում էր կայսերա-
կան եկեղեցու կազմի մէջ գուանական կուտանչութիւննեական
վէճերի ու Խաւանակութիւննեան շրջանին գրգու-
գարուց յետոյ, ծաթերը անջատուեցին իրանց
Հաւատքից եւ միացուն հայ քաղէեդուականն-
ենին ու Հռոմունիերնն Արոշ մարով իրաւացի է
Պողոս Տարօնեցին, որ կապում է Եաթերնն այն
հայերի հետ, որոնք յունական հաւատքի մէջ
մացին 726 թուի գաւանական յեղաջրօնութիւ-
նետոյ. աս Եաթերը ծագումն է ըստ դաւանու-
թեան, բայց ոչ ըստ ցեղին՝ այս մարով պէտք է
Հասկանալ նաև Կիսկնի խօսքեր Առարք Սար-
այի եւ Բաթուփսիսից գործունեւթիւննեան մասին
հայերի մէջ եւ Կրտսեց ժամանակ Հայերի հետ միա-
պին ապրելու մասին Հրանց ժամանակ ծաթ
հայեր գոյութիւն չունեին. Կրտսեց կարող էին
կապ ունենալ միայն հայ քաղէեդուականների,
բայց ոչ ծաթ հայերի հետ գժուար է ատել՝
արդեօք ծաթ հայերը, որոնց մասին խօսում են

¹ Macritchie David, Accounts of the Cypries of India. London 1886. *Л. д. д.* Васильевъ, А. А. Византий и Арабы. Полит. отнош. за время Аморийской династии, 42 177—180.

Նիկոն եւ Պողոսը, իրք ծագում էին ծաթերից, այսինքն՝ Հայացած ծաթերի սերունդն էին, թէ՞ այդ անոնց գտուել էր արդէն անուանական, ոչ միայն իսկական ծաթերին, այլ եւ բոլոր՝ իրանց գտաւանութեամբ ծաթերին նման, հայերին որոշերու Համար:

Միթիմար Ապարանցին զնաւզանում է
ծաթ - Հայերին ծաթ - յաներից: Այս տեղեկու-
թիւնները նա քաղում է աւելի հնի մի աղ-
բիւրից, որ նրա տրամադրութեան տակն էր:
Կանոնիրնակ զատերի մի մասի հայացման, նրանց
միւս մասը ճաւուել էր յշխերի հետ Զատերի
ազգային անհատականութեան չքառակա պայ-
մանուրուում էր ամենը առաջ իրամբ մայ-
րենի լրջու կրոստով եւ նրա տեղ Հայերէնի
եւ յօնանակի գործածութեամբ: Հայերէն լւ-
զուի ասարծուիլը զատերի մեջ հող էր պա-
րասաւել Նրանց հայ եկեղեցու ծոցը մտնելու
համար:

Զատերի հա եկղեցըց անշատման ժամանակը եւ Նրանց ճակատագիրը այսուհետեւ — մեզ անցայս են: Նոյնպէս յայտնի չէ, ինչպէս են Նրանք ընկեր Ախման Հրազդադոծի, Սարբարդի եւ Թթւառտիսի վաները: Դաշերի ցրութելը կապ ունի, երեսի, քանիզեղունականութեան պարագանեան հետ Հայաստանում, եւ Նրանք ուղևորութեան գետի այս վաները ուր հնաց ապրել են հայ-քաղցեցի գանացիք:

Այդպիսով՝ ծաթերին զատերի հետ նոյն
նացելը եւ նրանց անկախ ցեղական ծագումը
ընդունելով, Հարթօնում էն եւ վերանում յի շուած Հակասութիւնները պատմա - գրականաւ
կան տեղիկութիւնները մէջ և նւթառանիսի վկայու-
թիւնը ճշգրում է եւ ամենը, ինչ որ առ պատ-
մում է իր ընծայականի մէջ աւելի հասկանաւու-
թ գտնում է: Հարկ չը կայ ասելի, որ նա ծօքա-
յցը մասին կը պատմի մ', տաթերի մասին ուրիշ
տեղեկութիւնների չշղթութիւնը պաշտպանելու
համար: Պարզուում է նաև «Ծաթ» (Ծայթ)՝
Եղիկը գարձուացըը և «Ծաթ» (Ծայթ) Հայքը
կողքին:

Ինչ վերաբերում է զատերի յարաբերութեան ցիգանների հետ, այս Հարցի քննութիւնը չի կազմում մեր նպատակը։ Մի քանի հետազոտութեան են, կարծես, արդեւ հաստատուած կարծիքը ժամանակակից ցից անների զատերից եադման մասին։ Յօդուած լնդուածուած ած կարծիքի խօսում է Մխիթար Ապարան

ցու մի ցուցմունքը. պատմելով ծաթերի մասին
և այստեղում է ի միջի այլը, որ հայ-քաղկեդու-
նականներից մի քանիսը կուռում են անի, որ
նրա կարծիքով Նշանակում է Աբովյանը, ան-
ըստուկուս. Այս բացատրութիւնը հիմք չունի
իմաստեւ եւ ծով բառի մեխութիւնը իրեւ —
կիսատ, անհաւարար — անոն որ տուել էին
հայ-քաղղեդունականներին իրեւ Նշանակում
նրաց Հակոբանոցները, Սովոր Խօսքը պայա-
ման կատ ունի Տունեան հետ, մնակա կոս-
չում են ցիգանները իրակ իրանց¹, Երեսի ա-
նոյն խօսք է ինչ որ Տունե, Շնորհական ցեղ-
անունը, որին ազգակից են եւ ծաթերը. Ուրիշ
խօսքը՝ son't, sinte — մէկն է այն անուննե-
րից, որ տալիս են զառ-ցիգանները իրան-
կանա:

Ես չեմ շօշափում այն հարցը, թէ ինչ
յարաբերութեան մէջն են գտնուում պատմա-
կան ծաթերը այսպէս կոչեալ՝ հայ ցիդաններին
հետ, որ ապրում են Հայաստանուում եւ Կո-
չուուում են բոլոյ, իրրեւ ատրպեր մահմետական
ցիդաններից՝ լորավնիքներից եւ Խորաբար-թերեց, Ղորանց
կինցան ու լզողն գեղ չեն ուսանմանաւուն
նոյնպէս անցայ է Նրանից յարաբերութիւնը եւ-
րաբակն ցիդանների հետ Ցիդանական լիբուն
հետազօտնանիւրը բերում են Խօսքը, որոնք
Նրանց ասելով, պատահում են ցիդանական բո-
լը բարբառաներում. օրինակ՝ *choro* = խոր
kotor = կոտր, բեկոր, *handako* = խրամ
քանդակ, *jar* = ջրմը: Բայց ատրութիւն այս
բառերի համար Նրանք վնասուում են արաբե-
րէնի մէջ², այն ինչ ոյս խօսքըը գտնուում են
Հայերէն լեզուի մէջ նոյն Նշանակութեամբ
Այս խօսքերի թուրն են պատկանում նաև.
օգի = օգի, հոգի, տեղի = երկիր (յուն
ներա, Հայերէն թերմ), *grart graizh* (գրաստ
բեռնակիր անսասուն), *patibus, patin* = պա-
տին³: Այս զատ Հայկական խօսքին երրուս-
կան ցիդանների բերումը գտնուիլը ցցց է տա-
լիս, որ Նրանց հայեւ ձուլուել են մի Նախանա
արեւելքում, Հայերին կից ապրող արաբերը
գոյցի հայ ծաթերը եւ սոնթերը, հենց նրանքին
որ ապրում էին Կիլիկիայում, հայ թագաւորու-
թեան Կործանումից յետոյ շարժուեցին գեկ-
կայուրութեան մարտազարքը եւ այնտեղի

Max Ritchie, № 4, 49 89. Патаковъ, К. П.
Цыганы; несколько словъ о народныхъ казако-казаскихъ
циганъ: баша и варачи, С.-Н6. 1887, № 19.

² Max Ritchie, *шкн.*, 49 5
³ Паткановъ, *шкн.*, 49 47:

• Паткановъ, № 42 47:

ցրուեցին արեւմտեան եւրոպայի զանտառն երկինքները: Ցիքանների առաջին յայտնութիւն եւրոպայում, թուով՝ 300 մամբրդներ-թաթարների գեւ սեւ, իրանց Ալիքնան հօջողու, կատարուեց 1417 թօնի¹, ապիկին Ալիքիհայրի հայ թագաւորութեան անկութեամբ քիչ յետոյ, և մէկ ոչ ծագերի միջոցով, յամենանց գէպս, Նրանց մշնորդութեամբ են մտել հայ բառերը եւրոպական ցիքանների բարբառների մէջ²: Այս պարագայի մէջ չէ կարելի չը նշանարել մի ապացոց եւս յօդուաց ցիքանների զատերից կամ զուտաերից ծագելու աստվածեան: Իրանց տիպով ու լեզուով ցիքանները պյափիսի մի խայտարդյան պատկեր են ներկայացնում, որ Հայկի թէ կարելի լինի Նրանց ճագումը միտեկերպ բացարար: Ինչ ձեռքով բացարարին նրանց ցեղական բարդ կազմը, անկասկած, այդ կարելի մէջ չէ կարելի հերթել այս հոսանքը, գոյցէ ամենայն էականը, որ դալին էր արեւելքից: Այս ասեսահետից հնդկական կամ զատական ասեսութիւնը ամբողջովին ընդունելի է:

Թղթակից. Լ. Հիւսիսան

Ն. ԱԴՐԵՍ

የኢትዮ ዓይነት በዚያወጪ -

Օտար ազբիւրենքու կարեւորութիւնը մեր պատմութեան ուսումնասիրութեան համար ամէ-նուն յայտնի է: Նե՛տ չըլլային ասորեստանեան, Ծին պարսիկ, յայն եւ Հոռվեւ ական աղբիւր-ները, մեր ազգի Նախանկան պատմութիւնը մեզ համար պիտի ըլլար բորոքնին անծանօթ դաշտ մը: Հայ գրականութեան ստեղծումով մնիկ Հայ Նոյն փայ կը սկսի ամել մեր պատմագրու-թիւնը, որով օտար աղբիւրենքու օժանգակու-թիւնն այնքան անհրաժեշտ չ'ըլլար. բայց այսու ամենային դարձեալ շատ բան կը գտնենք արաբացի, բիշովանդացի ու պարսիկ Հեղինակ-ներու բոյ:

Հայոց թագաւորութեան կրօծանումէն
յետոյ, Տայ դրականութիւնը շատ անկեալ վի-
ճակի մը հասելով, Տայ պատմագրութիւնն ալ
անոր հետ կը նուազի: Այս պատմառով օտար

Паткановъ, мѣд., 49 24:

? **Франц Фельштегер** (49 248): „Если и не цыгани, то во всяком случаѣ при игрѣ посредничеством проникніи армянскія слова въ европейскія цыганскія нарѣчія.

աղբիւրներու օժանդակութիւնը գնահատելի
բան մը կը դառնայ:

Այս անշվանութեան շրբանին, յատկապէս Տաճկական տիրապէտութեան օրոց՝ մեր Երկիր պատմութիւնը, մանաւանդ մեր Երկիր տիրապէտութեան Համար Օսմանցոց ու Պարսից մէջ տեղի ունեցող գարաւոր պատերազմներուն պատմութիւնը ուսումնահիրելու Համար անհրաժեշտ են մեզ Օսմաննեան պատմագիրները:

Օգտուելվ նոր հրատարակութենէ մը¹,
որ համառօս գծերով կ'ամփոփէ Օսմանեան
գրականութեան պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ
մեր օրերը, կը ջանամ ներխայացնել Հոռ ժոր,
ժե, ամ ճշ եւ ժի դարերու թուրք պատմագիր-
ներու ամբողջական ցանկը: Ապագայ Հայ բա-
նակը ներեռուն կի մայ պրատել այդ պատմա-
գրերու հատորները, հանել անձնել ու
Հայոստանի պատմութեան վերաբերեալ մա-
սերը եւ Հայերն թարգմանութեամբ մատչելի
դարձնել Հայ ընթերցողներուն:

8ամկաց Ծնագոյն պատմին է Ըէյի
եանշիք, որ ժբարու մակ պատմադիրն է:
Սորտ գործերն բաղելով Աշըդ-փաշա-քատէ
Քրէլիք-Եհմէտ, կազմած է իր Օսմանեան պատ-
մութիւնը:

ԺԵ Պարու միւս պատմիչներն են՝
ԱՀԱՅ ՏԱԿԻ († 1412), գրեց ՀՀՆԻՄԱԿ
Եւ ԱՐՄԱՆԻ ԱՇԽԱՏԻ պատման գործերը,
որոնց մէջ կը պատմէ Առվլան Պայազիս թ.ի
որդի Անհեղիս 2ԵԼՎԱՐԻ Կափենելը իր Եղբայր-
ներուն հետ.

Աղջուն Ֆիրտուսի Պրուսացի, գրեց Սիւ-
լէյման-Նամէ եւ Շահնամէ, ի պատիւ պայա-
գիտ Բ. հ.:

Մէջլանա Խորիս (Պիթլիսեցի քիւրտ,
† 1515), գրեղ պարսկերէն Օսմանեան աստ-